

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/108/118-122>

Flora Tağiyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
flora-tagiyeva@mail.ru

Xatirə Xələfli

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru

Cavanşir Rəhimov

Azərbaycan Tibb Universiteti
fizika üzrə fəlsəfə doktoru
javanshir.rahimov@mail.ru

Dəstə Qasimova

Azərbaycan Tibb Universiteti
qasimovadasta@gmail.com

Pəri İsaqova

Azərbaycan Tibb Universiteti
isagovap@mail.ru

Demoqrafik göstəricilərin regional xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə 2014-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda demoqrafik göstəricilərin təhlili aparılmışdır. Məqsəd Azərbaycan Respublikasının təmsalında əhalinin demoqrafik göstəricilərinin dinamikasında meydana çıxan əsas regional xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi olmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, 2014-cü ildə əhalinin 170 503 nəfəri (əhalinin 1000 nəfərinə görə 18,1) doğulmuşsa, o, getdikcə azalaraq 2023-cü ildə 112 620 nəfər (1000 nəfərə görə 11,1) təşkil etmişdir. Ölənlərin sayı 2014-cü ildə 55 648 nəfər (1000 nəfərə görə 5,9) olmuş, sonra dalğavari şəkildə artıb-azalmış və 2020-ci ildə yenidən artaraq – 45 647 nəfər (1000 nəfərə görə 7,6), 2021-ci ildə – 76 878 nəfər (1000 nəfərə görə – 7,7) olmuşdur ki, bunu Covid-19 pandemiyasının acı fəsadları ilə izah etmək lazımdır. Daha sonra yenidən azalma qeydə alınır.

Açar sözlər: Azərbaycan əhalisi, demoqrafik göstəricilər, doğuş səviyyəsi, ölüm səviyyəsi, statistik göstəricilər

Flora Taghiyeva

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
flora-tagiyeva@mail.ru

Khatira Khalafli

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
khalafli@mail.ru

Javanshir Rahimov

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Physics
javanshir.rahimov@mail.ru

Dasta Gasimova

Azerbaijan Medical University
qasimovadasta@gmail.com

Pari Isagova

Azerbaijan Medical University
isagovap@mail.ru

Regional Peculiarities of Demographic Indicators

Abstract

The article analyzes demographic indicators in Azerbaijan for 2014-2023. The goal was to identify the main regional features manifested in the dynamics of demographic indicators of the population using the example of the Republic of Azerbaijan. It was found that 170,503 people were born in 2014 (18.1 per 1,000 people), and in 2023 it gradually decreased to 112,620 people (11.1 per 1,000 people). The death toll was 55,648 (5.9 per 1,000 people) in 2014, then fluctuated and increased again in 2020 to 45,647 (7.6 per 1,000 people), in 2021 to 76,878 (7.7 per 1,000 people), which should be explained by the bitter consequences of the Covid-19 pandemic. Then a decline is recorded again.

Keywords: *population of Azerbaijan, demographic indicators, birth rate, mortality, statistical indicators*

Giriş

Demografiya problemi qlobal miqyas almışdır. Demografiya – əhali haqqında, onun sıxlığı, hərəkəti, dünyanın müxtəlif regionlarında yerləşməsi, cins, yaş, məşğulluq növünə görə tərkibi bəzində elmdir. Hər şeydən əvvəl, demografiya problemi dedikdə, əhalinin sayının böyük tempə yüksəlməsi və insanların artan tələbatlarını təmin etmək zərurəti başa düşülür. Bəşəriyyətin mövcud olmasının uzun müddətli tarixində Yer kürəsində vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. 10 mln il əvvəl, yəni bəşəriyyət istehsalçı təsərrüfat formasına – əkinçilik və maldarlığa keçdiyi vaxt, bizim planetdə cəmi 5 mln.-a yaxın insan yaşayırdı. Bizim əsrin əvvəlində dünyada 250 mln. şəxs yaşayırdı ki, bu da təqribən indiki Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ərazisində məskunlaşanların sayına bərabərdir. Təkcə ABŞ vətəndaşlarının (275 mln. nəfər) sayı Yuli Sezarın dövründə Yer kürəsində yaşayan sakinlərin sayı qədərdir (European Health Information Gateway).

Tədqiqat

Əhalinin artması prosesi indi də davam edir. 1960-cı ildə o, saatda 8 mln. nəfər, 1980-ci ildə – 10 mln. nəfər, 1990-cı ildə – 12 mln. nəfər sürətlə gedirdi. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə və dünyanın müxtəlif regionlarında əhalinin artması qeyri-bərabər baş verir. Bəzi yerlərdə o, demografik partlayış xarakterini almış və insanları ərzaqla, dərman preparatları, həyat üçün vacib olan vasitələrlə lazımcına təmin etməmək təhlükəsini yaratmışdır. Haradasa, əksinə, əhalinin sayının xeyli dərəcədə azalması baş verir. Demograf-alimlərin proqnozlarına görə Afrika qitəsinin əhalisi, hansı ki, indi Yer kürəsi əhalisinin 12 %-ni təşkil edir, XXI əsrin ortalarına doğru 2050-ci ildə artıq 20 %-i keçə bilər, Avropa ölkələrinin əhalisinin sayı isə (indi 13 % təşkil edir), əksinə, bu vaxta qədər 7 %-ə qədər enə bilər (Kovalev, 2018).

XVIII əsrin sonunda Avropa ölkələrində ümumilikdə tibbi xidmətin səviyyəsi yüksəlmişdir. Ölüm göstəricisi azalmağa başlamış, ancaq doğum göstəricisi əvvəlki səviyyədə qalmışdır. Bu, əhalinin sayının artmasına gətirib çıxarır. Lakin XX əsrin ortalarına doğru bu ölkələrdə doğum göstəricilərinin enməsi baş vermişdir ki, nəticədə, təbii artım xeyli azalmışdır (Dahlberg & Andersson, 2018). Dünyanın aparıcı, inkişaf etmiş ölkələri hazırda əhalinin sayının kəskin dərəcədə azalması problemi ilə üzləşmişdir. Çox nadir ailələrdə bir uşaqdan artıq uşaq doğulur. Çoxları heç uşağın olmasını belə istəməirlər: ya müasir mürəkkəb dövrdə uşağın tərbiyəsi üçün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürmək istəməirlər, ya da sərbəst gəzintiyə çıxmaq, diskoteka və klublarda əylənmək arzulayırlar, yaxud da sağlamlıq vəziyyətinə görə uşaq sahibi ola bilmirlər. Halbuki bu ölkələrdə insanların həyat şəraiti kifayət qədər firavandır (Smith & Jennifer, 2019). Əhalinin hər nəfərinə görə

istehsal olunan məhsulun səviyyəsi, məsələn Böyük Britaniyada 1999-cu ildə, demək olar ki, 24 min ABŞ dolları təşkil etmişdir (Ukrayna ilə müqayisə edin – orada analoji göstərici cəmi 590 dollar; Rusiyada isə – 1410 ABŞ dollardır).

İnkişaf edən ölkələr statusunu alan ölkələr üçün digər mənzərə səciyyəvidir. Onlarda XX əsrin ortalarında tibb xidmətinin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla yanaşı, doğum səviyyəsi yüksək olaraq qalmışdır və nəticədə əhalinin sayının artma tempi çox yüksək olmuşdur. Demografik partlayış adlandırılan problem bəşəriyyətin ən mühüm başlıca problemlərindən biridir. Bir qayda olaraq, əhalinin təbii artımının yüksək göstəriciləri iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvidir, belə ki, orada dövlət insanların normal həyat şəraitini təmin edə bilmir (Budarin & El'bek, 2022). Bu ölkələrdə kəskin ərzaq qıtlığı hiss olunur, minlərlə insan aclıqdan əzab çəkir. Hökumət torpaqların eroziyası, yəni yer qabığı axar sular və ya buz təsiri ilə dağılması prosesi, meşələrin vəhşicəsinə qırılması ilə mübarizə aparmaq imkanına malik deyildir.

Afrika qitəsində xüsusilə təhlükəli vəziyyət yaranmışdır (Pham & Vo, 2019). Alimlərin proqnozlarına görə, yaxın onillikdə bir sıra Afrika ölkələrinin (Namibiya, Mozambik, Botsvana) yaşlı əhalisinin üçdə biri QİÇS-dən (Qazanılmış immun çatışmazlıq sindromu) öləcəkdir. Yoxsulluq, savadsızlıq, ənənəvi icma halında yaşama tərzii Afrika əhalisini QİÇS təhlükəsi qarşısında gücsüz qoymuşdur. CAR-da 1998-ci ildə QİÇS hər on fəhlədən birinin ölümünün səbəbi sayılmışdır. Hazırda Afrikada, müxtəlif fikirlərə görə, QİÇS virusunun gəzdirciləri 23 mln.-dan 100 mln.-a yaxın şəxsdir, onların müalicəsinə sərf olan vəsait ildə 50 mlrd. dollardan 200 mlrd. dollara qədərdir. Təbiidir ki, belə böyük məbləğ qitədə sadəcə olaraq yoxdur, necə ki, bu xəstəliklə mübarizə aparmaq üçün genişmiqyaslı proqramların həyata keçirilməsi üçün vəsaitlər yoxdur.

QİÇS və qitədə şölənən tayfalararası münaqişələr Afrikanın sənaye iqtisadiyyatının qalıqlarını məhv edir, mövcud dövlət sərhədlərinin dağılmasına gətirib çıxarır. Dünyanın aparıcı ölkələrində hələlik «Qara qitə»nin xilas olunmasına dair heç bir təyinat yoxdur. Lakin artıq bu gün aydındır ki, heç bir halda xarici müdaxilə olmadan Afrika bəşəriyyət tarixində ən böyük demografik fəlakətdən yaxa qurtara bilməz.

Bəzi Asiya ölkələrində də, məsələn, Hindistanda da mürəkkəb demografik vəziyyət yaranır. Artıq bir çox illər ərzində bu ölkələrin hökuməti doğum artımı göstəricisini nəzarət altında saxlamağa çalışır, hind qadınları arasında ailənin planlaşdırılması və onun vacibliyi haqqında izahedici işlər aparırlar. Lakin bu fəaliyyət nəticəsində alınmış nailiyyətlər haqqında danışmaq hələ tezdir. Bir çox hind ailələri daha çox uşaq doğmağa çalışırlar: belə hesab edirlər ki, uşaqlar heç olmazsa, ehtiyac və kasıbçılıq şəraitində öz valideynlərinin qayğısına qala bilərlər. Uşaqlar nə qədər çoxdurlarsa, işçi qüvvəsi də bir o qədər böyükdür (Nenko, Briga, & Micek, 2022).

Əksinə, Çin Xalq Respublikasında (əhalisinin sayı 1 mlrd. nəfərdən çoxdur) həyata keçirilən siyasət – doğuşun məhdudlaşdırılması son dərəcə müvəffəqiyyətli və səmərəli təcrübədir. Hər bir ailə bir uşaq doğmaq hüququna malikdir. Əgər valideynlər ikinci uşaq tərbiyə etmək istəyirlərsə, onda onlar dövlət xəzinəsinə xeyli böyük məbləğ keçirməlidirlər. Məntiqlik və düşünülmüş demografiya siyasəti sayəsində müasir Çində əhalinin artması nəzarət altına alınmışdır və artıq yaxın illərdə ÇXR dünyanın ən çoxsaylı dövləti səviyyəsindən enərək, birinci yeri Hindistana verəcəkdir.

Doğuş səviyyəsinə mühüm təsir göstərən əsas amillərə – cütlüklərin uşaqlarının olması istəyi (o, cəmiyyətdə dominantlıq edən dini və ya sosial normaların, eləcə də ailə ənənələrinin təsiri altında formalaşır) aiddir. Çoxuşaqlılıqdan orta saylı uşaqlara, sonralar isə azuşaqlılığa keçid – yeni reproduktiv normaların (əvvəlki nəsillərdən ötürülən və müasir reallıqda korreksiya olunan) qəbul edilməsi hesab edilir (Sanderson & Scherbov, 2020). Lakin ailədə uşaqların sayına həmişə uşaqların doğulması normalarının tipi təsir göstərir.

Afrikanın bir sıra ölkələri istisna olunmaqla, dünyanın bir çox ölkələrində doğuş səviyyəsinin global azalması meyli müşahidə edilir (Khalafli, 2014). Azərbaycanda da həmçinin bu meyil nəzərə çarpır – yenidoğulmuş uşaqların sayı azalır ki, bu da respublika üçün xarakterik deyildir (Ümumi məlumatlar, ana ölümü, körpə ölümü; Əhalinin xəstələnməsi altbölmələri, 2024).

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasının təmsalında əhalinin demografik göstəricilərin dinamikasında meydana çıxan əsas regional xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi olmuşdur.

Material və metodlar

Tədqiqat işinin aparılmasının gedişində Azərbaycan Respublikasının əhalisinin əsas demoqrafik göstəriciləri (ortaillik sayı, doğuş, ölüm səviyyəsi, təbii artım) öyrənilmişdir. İnformasiya mənbələri Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin İnformatika və Statistika İdarəsi tərəfindən təqdim edilmiş rəsmi saytlardan alınmış məlumatlar olmuşdur (Azərbaycanda demoqrafik göstəricilər altbölməsi, 2024, s. 48, 52, 59, 64). Əldə edilən məlumatların əsasında Azərbaycan əhalisinin bir sıra statistik göstəriciləri (əhalinin ortaillik sayı, doğuş səviyyəsi, artım tempələri, ölüm səviyyəsi) təhlil edilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2024-cü ilin yanvar-mart ayında Azərbaycanda 24 min 526 uşaq doğulmuşdur. Onlardan 828 əkiz və 39 üçəm doğulmuşdur. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əhalinin 1000 nəfərinə görə doğuş səviyyəsi 11,1-dən 9,7-ə qədər enmişdir. Eyni zamanda göstərilən dövr ərzində ölkədə 15 645 ölüm hadisəsi qeydə alınmışdır. 2023-cü ilin analoji dövrü ilə müqayisədə ölüm göstəricisi 1000 nəfərə görə 6,7-dən 6,2-ə qədər azalmışdır (Təbib bülleteni, 2023; Təbib bülleteni, 2024).

Azərbaycanda doğumun ən yüksək zirvəsi 2014-cü ilə düşmüşdür – bu zaman 17 503 uşaq dünyaya gəlmişdir. Həmin vaxtdan etibarən yenidoğulmuşların sayı hər il azalır, 2023-cü ildə bu göstərici 112 620 uşaq təşkil etmişdir. Doğuşun azalması həm şəhərlərdə, həm də kənd yerlərində müşahidə olunur. Bununla eyni vaxtda Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının başlanmasından sonra yüksək ölüm göstəriciləri saxlanmışdır: 2019-cu ildə – 55 916, 2023-cü ildə – 60 150 nəfər ölmüşdür.

2023-cü ildə əhalinin təbii artımı 2022-ci illə müqayisədə 15 %-ə qədər azalmışdır. Bununla yanaşı, son 10 ildə də həmçinin əhalinin ümumi qocalması meyli qeyd olunur. Ölkənin 10,8 %-dən çox əhalisi hazırda 65 yaşdan yuxarı olan şəxslərdir və bu, qoca əhalisi olan (7-8 %) xarici ölkələrin göstəricilərindən yüksəkdir.

Nəticə

Müasir dövrdə aparılan demoqrafik siyasət əhalinin doğuş səviyyəsinin və ömür müddətinin artmasına, ölüm səviyyəsinin azalmasına, daxili və xarici miqrasiyanın tənzimlənməsinə və əhalinin sağlamlığının qorunub saxlanmasına və möhkəmlənməsinə, bunun əsasında ümumilikdə ölkədə və onun regionlarında demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşmasına yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycanda demoqrafik göstəricilər altbölməsi*. (2024). https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
2. *Təbib bülleteni*. (2023, dekabr, yanvar). Tabib.gov. <https://tabib.gov.az/media/bulleten/>
3. *Təbib bülleteni*. (2024, oktyabr). Tabib.gov. <https://tabib.gov.az/media/bulleten/>
4. *Ümumi məlumatlar, ana ölümü, körpə ölümü; Əhalinin xəstələnməsi altbölmələri*. (2024). <https://www.stat.gov.az/source/healthcare>
5. Budarin, S. S., & Elbek, Yu. V. (2022). Effektivnost' funktsionirovaniya sistem zdavookhraneniya, kak predmet gosudarstvennogo finansovogo kontrolya: obzor rossiyskogo i zarubezhnogo opyta. *Problemy sotsial'noy gigiyeny, zdavookhraneniya i istorii meditsiny*, 30, 976-982. <https://dx.doi.org/10.32687/0869-866X-2022-30-s1-976-982>
6. Dahlberg, J., & Andersson, G. (2018). Changing Seasonal Variation in Births by Sociodemographic Factors: A Population-Based Register Study. *Human Reproduction Open*, 4(015), 1-8. <https://doi.org/10.1093/hropen/hoy015>
7. *European Health Information Gateway*. <http://gateway.euro.who.int>
8. Khalafli, Kh. N. (2014). Rasprostranennost' kishhechnykh parazitov sredi detskogo naseleniya Baku. *Zhurnal «Problemy sotsial'noy gigiyeny, zdavookhraneniya i istorii meditsiny»*, 4, 47-51.
9. Kovalev, S. P. (2018). Gosudarstvennyy kontrol' i regulirovaniye v sfere zdavookhraneniya v epokhu tsifrovoy ekonomiki. *Upravlencheskoye konsul'tirovaniye*, 2(4), 53-62.

10. Nenko, I., Briga, M., & Micek, A. (2022). From January to June: Birth Seasonality Across Two Centuries in a Rural Polish Community. *Scientific Reports*, 12. Article: 18579. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-22159-3>
11. Pham, T. N., & Vo, D. H. (2019). Aging Population and Economic Growth in Developing Countries: A Quantile Regression Approach. *Emerging Markets Finance and Trade*. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2019.1698418>
12. Smith, C., & Jennifer, T. (2019). Sunshine, Fertility and Racial Disparities. *Economics & Human Biology*, 32, 18-39. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2018.10.002>
13. Sanderson, W., & Scherbov, S. (2020). New Approaches to the Conceptualization and Measurement of Age and Ageing. *Developments in Demographic Forecasting*. S. Mazzuco, N. Keilman (eds.). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42472-5_12

Daxil oldu: 05.08.2024

Baxışa göndərildi: 12.09.2024

Təsdiq edildi: 03.10.2024

Çap olundu: 20.11.2024